

Ex bello pax, ex pace ubertas. G. C. mester egyik metszetének lehetséges forrásáról.^{*} Enyedi György erdélyi unitárius püspök halála után egy évvel, 1598-ban jelent meg nyomtatásban fő műve, az *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti*.¹ Az ifj. Heltai Gáspár által kiadott könyvről annyit tudunk, hogy az évben a nyomda egyetlen tekintélyes kiadványa volt, valamint hogy betiltották és Báthory Zsigmond rendelete nyomán példányai nagy részét 1599-ben elégették. A műnek későbbi, így a Toroczkai Máté által fordított magyar kiadásait,² valamint a latinul megjelent groningeni kiadását³ is ismerjük. A különböző kiadások eltérő címlapmetszetekkel jelentek meg.⁴ Az 1598-as kiadás metszetén (1. kép), amely G. C. mester munkája, téglalap alakú keretben medallion látható, szegélyén az EX BELLO PAX, EX PACE VBERTAS mottó fut körbe. A medallion fehér belső mezőjében jobbjában bőségszarut, baljában babérlevelekkel körülfont kardot tartó nőalak áll, jobb és bal oldalán hadi tróféákkal. A medalliont sávozott alapon bal oldalon delfinfejből, jobb oldalon sárkány- vagy madárfejből kinövő reneszánsz indadisz veszi körül.⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy a szakirodalom szerint a munka részleteiben „G. C. mester ilyen mértékben ritkán érvényesü-

^{*} A kutatás a MTA-ELTE Lendület Humanizmus Kelet-Közép-Európában Kutatócsoport kezei között folyt.

¹ ENYEDI György, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti*, [Kolozsvár], [typ. Heltai], [1598] = RMNY 836. A továbbiakban: *Explicationes*.

² ENYEDI György, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek, melyekből az Háromsagról való tudománt szották állatni, magyarazattok...*, *Toroczkai Mátétól ... magyar nyelvre fordítottatott*, [Kolozsvár], [typ. Heltai], 11619, 21620 = RMNY 1187, RMNY 1222.

³ RMK III, 4237.

⁴ Ez alapján rója fel Lőrinczi Mihály Jakab Eleknek, hogy összekeverte a kolozsvári és groningeni kiadást. Mivel Lőrinczi leírása az egyik első a szakirodalomban, érdemes hosszabban közölni: „Az 1599-ben jórészt elpusztított, elégetett latin kiadásnak [ti. az *Explicationes*nek] új kiadása jelent meg 1670-ben Gröningenben, Németalföldön. [...] Ezt a második kiadást Jakab Elek [...] összeszedevesztette az első kolozsvári kiadással. [...] A két kiadás közötti különbséget a címlapon látható fametszet alapján állapíthatjuk meg. [...] A címlap szövege teljesen azonos a két kiadásnál. Az első, kolozsvári kiadás címlapján látható fametszet a következő: téglalap alakú mező közepén köralakú rész, amelynek keretében ez a felírás olvasható: »EX BELLO PAX, EX PACE VBERTAS.« A kör közepén leperszerű öltözetben karsú női alak. Bal oldalon, az alak vállánál bőségszaru, ám hadi jelvények. A másik oldalon, az alak kezében leveles olajág, lent fegyverek kis csoportja. A kör területén kívül a téglalap alakú mezőben stilizált renaissance növény- és virágdíszek fonadéka.” LŐRINCZI Mihály, *Enyedi György = Unitárius Élet*, 1955/1, 2. Jakab cikkének hivatkozott részét l. JAKAB Elek, *Enyedi György élete 2 = Keresztény Magvető*, 1890/4, 218.

⁵ Párba állítható ezzel a metszettel Baranyai Decsi János 1593-ban Kolozsváron megjelent műve, a *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* = RMNY 719, hasonló EX PACE VBERTAS mottójú címlapmetszete. Ezen ovális keretben balról felhőből benyúló kar vázában lévő olajágot tart. Az oválist volutákkal és gyümölcsfüzérékkel díszített téglalap alakú keret veszi körül. Ehhez a metszethez képi párhuzamokat könnyű találni, bár forrása szintén nem tisztázott. Lásd pl. JOACHIM CAMERARIUS, *Symbola et emblemata I.*, Typis Voegelinianis, Nuremberg, 1590, no. 59, no. 80. Ifj. Heltai e könyvet is, mint két másik munkát, Báthory Zsigmondnak ajánlotta, ám kénytelen volt a végén saját költségén kiadni. A fejedelem nem csupán nem pártfogolta a nyomdát, de Enyedi *Explicationes*-ét be is tiltotta. Bővebben l.: FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelelem története II. A reformáció korában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967, 183–186. A szintén itt szereplő, középen emberi alakot, két oldalt voluntákat tartó faunokat ábrázoló zárólécet a nyomda később az *Explicationes* magyar fordításának címlapján is felhasználta.

lő legjobb kvalitásait mutatja.⁶ Mai tudásunk szerint G. C. mester 1577 és 1599 kötött dolgozott a kolozsvári nyomdában, és az említett metszetet kifejezetten ehhez a kötethez készítette.⁷ A szakirodalom álláspontja abban is megegyezik, hogy a mester szívesen nyúlt külföldi mintákhoz.⁸ Jelen dolgozatban egy ilyen lehetséges külföldi mintára hívnám fel a figyelmet.

A 16. században az 'Ex bello pax' és az 'Ex pace ubertas' jelmondatokkal több embléma is forgott közkézen. A korabeli emblémáskötetekben azonban nem találunk az említett leírásnak megfelelő darabot.⁹ Ennek ellenére a szakirodalomban bevett vélekedés, hogy az *Explicationes*

⁶ SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 66; – A metszet újabb leírásai: V. ECSEDEY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, 1430–1600*, Bp., OSZK, Balassi Kiadó, 2004, 76; valamint: V. ECSEDEY Judit, SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1488–1800, Hungarian printers' and publishers' devices, 1488–1800*, Bp., OSZK, Balassi Kiadó, 2009, 91.

⁷ Ez utóbbi tény megengedi, hogy feltegyük a kérdést: Vajon Enyedi György intenciói, kérése alapján készült-e a kép. Még inkább azért tehetjük ezt, mert két fennmaradt prédikációjában is találunk a címlap emblémájához hasonló emblémaleírást. (65. beszéd = 4. Kolozsvári Kódex, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 737/4, 112r: „Akkor vagyon mindenféle bőség, mikor a békesség jár, kit a régiek ilyen ábrázattal jelentettek meg: egy szűz tart kezében egy öreg sarvat, ki rakva mindenféle gyümölcsökkel és gabonákkal, és alája ezt írják: *Ex pace ubertas*.” 174. beszéd = 5. Kolozsvári Kódex, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 1228, 47v: „Ezért az régi pogányok is az békességnek képét úgy szokták vala írni, hogy |: egy szűz leánynak |: az egyik karján vala az Cornu copiae, azaz egy szaru, ki mindenféle gyümölcsökkel és gazdagsággal rakva vala. |: és az szaru alá azt írták: *Ex pace ubertas*:|.” A részletet a margón felirat kíséri: *Effigies pacis*.) Mivel a beszédek 17. századi másolatokban maradtak fenn, természetesen lehetséges, hogy a leírások későbbi betoldások, vagy csupán egy Kolozsváron ismert és használt embléma különböző helyeken való véletlen megjelenései. Figyelhetünk arra is, hogy Enyedi leírásaiban nem esik szó a nőalak másik kezéről, sem a környezetéről. A bőségszarut (és talán mást is) tartó fiatal nő alakja az antikvitásban több istennőt is jelölhetett, Fortunát, Ubertast, Felicitast, Abundantiát, Honost, de ilyenek a Pietas-, Concordia-ábrázolások is.

⁸ SOLTÉSZ Zoltánné 1961, i. m. 66–67; V. ECSEDEY Judit 2004, i. m. 76–79. Újabb adatok: V. ECSEDEY Judit et al., *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század, 2. köt.*, Bp., OSZK, Balassi Kiadó, 2014, 348. – A szakirodalom szerint G. C. már a 70-es évektől Kolozsváron dolgozott. A nevéhez kötött munkákon szereplő különböző mesterjegyek a következők: RMNY 389 (RMNY 935): S. G. C.; RMNY 836: G. C. T.; RMNY 857: G. (T.) C.; Kolozsvári és bártfai kiadású Fortuna-könyvekben is szerepelt a mester több metszete is, G. (T.) C. és G. C. jelzésekkel. (Pl. RMNY 892, RMNY 916.) A kiadások pontos datálása és a metszetek vándorlásának története a szakirodalomban ma is vitatott. Kérdéses azonban, hogy az 1581-re datált kolozsvári Cicero-kiadás (= RMNY 488) S. G. mesterjegyű művésze nem lehet-e inkább az S. G. C. monogram mögött, így nem az S-t kellene feloldani *sculpsit*-ra, ahogy a szakirodalom teszi, hanem a C-t lehetne akár a következőképpen: *Claudiopoliensis*, *Cibino*, *Coronensis* stb. Ez alapján pedig G. C. mester működését a 16. század legvégére tehetnénk.

⁹ Lásd pl. ALCIATUS, Andreas, *Emblematum Liber*, Augustae Vindelicorum, per Heynricum Steynerum, 1531; Gabriel ROLLENHAGEN, *Nucleus emblematum selectissimorum*, Arnheim, 1611. E két munkában ábrázolások: Sisakban fészkelő méhek *Ex bello pax* mottó kíséretében. *Ex pace ubertas* mottó alatt tengerben sziklán álló fészek és sziklán fészkelő tengeri madár. HOLZWART, Mathias, *Emblematum tyrocinia sive picta poesis latinogermanica*, Zu Strassburg, bey Bernhard Jobin, 1581. Ábrázolás: Ágat hajtó és gyümölcsöt termő kardra tekeredő kígyó, *Ex bello pax*, *ex pace ubertas* mottóval. (Hasonló ábrázolás a fentebbi gyűjteményekben a *Discite justitiam* mottó kísé-

metszetének forrását az emblémák között kell keresnünk. Legutóbb Simon Melinda írt erről, aki 2011-ben megjelent cikkében a következőket mondja: „Ez a szólás¹⁰ több emblémáskönyvben is szerepel, például Alciati vagy Rollenhagen gyűjteményeiben. Míg azonban ezekben a kép sisakban fészkelő méheket mutat, Mathias Holzwart hasonló jellegű munkájában már oltáron álló kardot látunk, amelyre kígyó tekeredik, a kard pedig olajágakat hajt és gyümölcsöket terem. Valószínűleg ezt vagy egy hasonló embléma illusztrációját használhatta fel az ifjabb Heltai.”¹¹ Simon Melinda végkövetkeztetését bizonytalannak kell tekintenünk, míg emblémáskönyvekben a Heltai által használt nőalakot fel nem leljük.

Ahogy általában sok korabeli könyvmetszetről is elmondható, az *Explicationes* címlapmetszetének eredetéről szólva nem tehetünk többet a találgatásnál.¹² Az alábbiak viszont arról tanúskodnak, hogy érdemes kiterjeszteni a kutatást az emblémák mellett numizmatikai metszetekre és érmékre is. A figura teljes mása – a teljes mottóval és a nőalakkal, bőségszaruval, kardra tekeredő babérindával – megtalálható korabeli nürnbergi érméken. A legpontosabb előkép az 1573-ra datált, La Rochelle ostroma után kiadott teljes dupla-mottóval ellátott emlékérmé (2. kép). Kilian Koch munkája¹³ III. Henrik, akkor még Anjou hercege és Lengyelország királya számára készült, aki a város falai alól vonult el, hogy – megszakítva az ostromot –, elfoglalja lengyel trónját, amelyet a következő évben el is hagyott. Azt se feledjük, hogy ez az érme és a motívumokban hasonló társai a francia vallásháborúk idejéről valók.¹⁴ Míg a 70-es évek elején még XIII. Gergely pápa üdvözölte a hugenották elleni támadásokat és emlékérmét adott ki a szent Bertalan éji mészárlás után, az állam

tében jelenik meg.) Az emblémák részletes leírását l.: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Hrsg. von Arthur Henkel, Albrecht Schöne, Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1996, 840, 489–490, 1500, 1502. Nem találtam azonban hasonló ábrázolásokat más korabeli emblémáskönyvben, így Zsámboky János, Hadrianus Junius, Nikolaus Reusner, Cesare Ripa, Jean Jacques Boissard, Denis Lebey de Batilly, Johannes Camerarius munkáiban.

¹⁰ [Ex bello pax, ex pace ubertas – L. B.]

¹¹ SIMON Melinda, *Az 1488–1800 közötti magyar kiadói és nyomdászjelvények mottói = Tiszatáj*, 2011/4, 77–78.

¹² Ezt erősíti meg pl.: V. ECSÉDY Judit, SIMON Melinda 2009, i. m. 21.

¹³ FEUARDENT, Félix-Bienaimé, *Jetons et méreaux depuis Louis IX jusqu'à la fin du Consulat de Bonaparte*, II, [Paris] Londres, Rollin et Feuardent, 1907, 279. No. 9092a: „HIS FLORENTIBVS. FLOREBIT. ET. REGNVM. Écu de France entouré d'une espèce de collier avec feuilles et fruits. Rx. EX. BELLO. PAX. EX. PACE. VBERTAS. La Paix? debout à gauche, tenant de la main droite une épée cernée de deux palmes, de la gauche une corne d'abondance. De chaque côte, deux trophées d'armes. A l'exergue, CAPTA ROCH. Jeton de 1573 pour la prise de La Rochelle par le duc d'Anjou Henri III.” Az érme készítője Kilian Koch (Chilianus Coquus, Chilia Koch). Szintén Henriknek, immár mint francia királynak készült több, 1584-re datált érme, melyek ugyan nem tartalmazták a mottót, de a nőalak és az attribútumok ábrázolásai az érmék hátoldalán szinte megegyezők, a kard felett viszont már korona képét látjuk. A nőalakok Iustitia-figura variánsaiként jelennek meg. Lásd pl.: Feuardent, No. 11780, No. 11780a, No. 11781. Az érmék körfelirata: IVSTITIA. IN. SESE. VIRTUTES. CONTINENT. OMNES. Ugyancsak meg kell említenünk IV. Henrik Hans Schultes által készített érméjét: Feuardent, No. 1778. Az érme szinte teljes egészében Koch munkájának tükröképe, körfelirata: EX. BELLO. PAX. EX. PACE. VBERTAS.

¹⁴ A mottó és a motívumok, mint láttuk, öröklődtek IV. Henrik érméin is, akiről a korabeli Erdélyben nem voltak túl jó véleményekkel. A többször hitet váltó herceg 1593, francia királlyá avatása után a hitszegés témájához kapcsolható példasorok állandó szereplőjévé vált. Enyedi is említi több beszédében. (108. beszéd, *Sárospataki Kódex*, Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, Kt. 7, 87; 188. beszéd, *5. Kolozsvári Kódex*, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 1228,

egységét védeni próbáló, a hugenották és a katolikus liga között lavírozó III. Henrik lényegében vallási toleranciát hirdetett az évtized végére. A beaulieu-i ediktum, igaz később részlegesen visszavonták, új távlatokat nyitott a francia reformáció számára. Emellett a La Rochelle-i csatát a korai vallásháborúk egyik legfontosabb csatájának tekinthetjük.¹⁵ A katolikus hercege előtt meg nem ingó protestáns városhoz kapcsolható érme használata az erdélyi viszonyokkal való párhuzamosságok jelzésére is jó ürügyet szolgáltatathatott. Ezek alapján talán nem véletlen, hogy ez lett a korabeli vallási vitákban kulcsfontosságúvá váló erdélyi unitárius munka védjegye. Bár Henrik csak rövid ideig uralkodott Lengyelországban, ez talán arra is magyarázatot adhat, hogy milyen úton kerülhetett Erdélybe egy ilyen érme. Ugyanígy, az egyetemjárás és a kereskedelmi kapcsolatok is lehetőséget szolgáltatottak az érme vándorlására. Arról is vannak adataink, hogy ifj. Heltai Gáspár előszeretettel használt mintául német területről származó illusztrációkat nyomtatványaiban.¹⁶ A spekulációban nem szeretnék túl messzire menni, azonban érdemes megfigyelni a címlapmetszet alakját, a tökéletes körformát, melynek karakterességét a téglalap alakú keret enyhíti. Mivel a mesterjegy a medallionon belülré került, a körfelirat végigfut a szegélyen. A tükrözött kép mellett a feliratot is minden bizonnyal tükrözte a mester, és ezt korrigálnia kellett, a mottófelek helyét azonban tükrözve hagyta. Nehézséget okoz mindemellett, hogy a medallion alsó részén a szavak között lévő nagyobb hely megszabja a bevettől eltérő olvasat rendjét. Megerősíti a metszet érmével való kapcsolatát az attribútumok elhelyezése és a lándzsák és zászlók alatt található pajzs is, mely a többi hasonló érmén nem szerepel. Emellett, mivel úgy tűnik, hogy a mester csupán a metszet közepét készítette minta alapján, előkép híján feltételezhetjük, hogy a téglalapos keret és az indadíszek kidolgozása a kolozsvári mester saját munkája.¹⁷ Jelenlegi ismereteink szerint tehát G. C. fametszetét egy Erdélybe került érme vagy érmekatalógus és nem egy emblémáskönyv alapján készíthette.

LOVAS BORBÁLA

1. kép.

2. kép. *Ex bello pax* érme
első és második oldala

111v.) Mégis, IV. Henrik volt az, aki véget vetett az elhúzódó vallási háborúknak és a valódi vallási tolerancia jegyében új rendeleteket vezetett be 1598-ban.

¹⁵ Erről bővebben lásd pl.: WOOD, James B., *The King's Army. Warfare, soldiers, and society during the Wars of Religion in France, 1562–1576*, CUP, Cambridge, 2002, 246.

¹⁶ Lásd pl. a *Die sieben weisen Meister* című 1565-ös frankfurti népkönyv illusztrációit és annak tükröképes kolozsvári másolatait: WALDAFEL József, *Egy népkönyv illusztrációinak vándorlása = Magyar Könyvszemle*, 1965, 64–69.

¹⁷ V. Ecsedy Judit hívta fel a figyelmem arra, hogy meglátása szerint az *Fortuna*-könyvek (RMNY 916) dobótáblájának és az *Explicationes* címlapjának indadíszei nagyfokú hasonlóságot mutatnak, és elképzelhető, hogy a dobótábla díszítése is G. C. mester munkája.